

*Я.О.Федорук
(Львів)*

Туреччина, Крим і політика Богдана Хмельницького: перші місяці повстання

Турецько-кримський напрямок зовнішньої політики Богдана Хмельницького з початком повстання 1648 р. з'явився як прямий наслідок планів Володислава IV залучити козаків до війни з Оттоманською Портою. Протягом пізнішого тривалого часу козацько-татарський союз був одним із чинників, котрий регулював українсько-польські відносини. З боку хана цей союз став продовженням напружених кримсько-польських відносин, зокрема 1647 р. Саме внутрішнє життя Криму, постійні чвари між ординськими мурзами, антиханські заклоти і т.п. штовхали Іслам Гірея III до зовнішньої експансії. Похід татар у польські землі мав відбутися восени 1647 р., але султан заборонив нападати не лише на Польщу, але й на Москву. Річ Посполита готувалася зустріти ворога, зібравши військо і скликаючи посполите рушення. Після того, як минула загроза татарського нападу, коронний гетьман розпустив польських жовнірів, але кримський хан відклав свій похід "до трави". Це рішення, як вважали, було прийнято під тиском мурз, котрі мали би укласти з ханом тасмну угоду про кримський наступ на Польщу.

Контакти між козаками і татарами, що наближали їхній союз, котрий був укладений з початком 1648 р., відбувалися ще перед повстанням. З боку козаків, як зауважив В.Липинський, його оформлення носило агтидержавний характер. Документи, що

ілюструють турецько-татарські відносини, не достатні, щоб переконливо говорити, чи султан Ібрагім давав ханові Іслам Гіреєві дозвіл нападати цього разу на володіння польського короля. Тут хотілося б зупинитися детальніше, бо від інтерпретації цього моменту залежить пояснення причин відступу Б.Хмельницького під Білу Церкву після Корсунської битви.

Складне становище Туреччини тоді, коли Венеція і Персія, погоджені між собою спільними зобов'язаннями, наступали на Порту з обох боків, - на Стамбул і Вавилон, - мало би свідчити про найменше бажання султана давати Варшаві і Москві привід до антитурецьких настроїв. З другого боку, міжусобні війни, що тривали в Криму, могли вийти з-під контролю Порти, і це також було небезпечно.

Польща була переповнена чутками про сувору реакцію султанаського уряду на татарську допомогу козакам у повстанні Хмельницького. Така реакція, як пояснювали поляки, була викликана не лише тому, що Іслам Гірей порушив польсько-турецьке перемир'я, але й через потребу обороняти східні кордони Оттоманської імперії. Від 9 жовтня відомі навіть такі легендарні новини, що султан збирався покарати татар за цей непослух, організувавши похід у Крим і визволивши польських в'язнів.

Сам уряд Речі Посполитої намагався вплинути на Туреччину не лише своїми чисельними посольствами, але й через посередництво інших держав, зокрема Франції.

Це є один бік справи, згідно з яким в літературі можна зустріти висновок, що реакція султана на татарську інвазію в Польщу була важливою причиною повороту Іслам Гірея в Крим з-під Білої Церкви, і ця реакція немалою мірою спричинилася до поміркованих вимог козацької інструкції послам від Війська Запорозького до короля.

Попри це, є ще один погляд сучасників на оцінку султаном татарського нападу. Харківський історик П.Буцинський наводив відповідь султана на скарги поляків до Царгороду у червні 1648 р. в "подлинном письме" великого візира до канцлера Юрія Осолінського (автор не наводить дати): "...так як король протягом кількох років не платив ханові данини, яку належить давати по договору, недавно між нами укладеному (1646), і не стримує козаків від нападів на Чорне море, то ми наказали йому, щоб він напав і опустошив польську державу". Дуже подібний за змістом

лист візира до канцлера наводить у своїх записках Матин Голінський, казимирський райця, але відносить його до часу коронаційного сейму. Треба, однак, зауважити, що висновок про ідентифікацію цих двох листів був би дуже важливий, бо ця відомість могла бути підроблена під політичний момент, що склався восени 1648 р. Головне місце тут займає переворот в Стамбулі у серпні і утворення нового уряду на чолі з регентом малолітнього султана Магомета IV.

Набагато важливішим є лист-ультиматум Іслам Гірея III від 12 червня: "...найміцніший і найпотужніший наш цісар [Ібрагім] наказав нам, щоб [ми] вторгнулися у ваші краї". Така згадка про участь Порти у козацькій справі не була звичайною і могла негативно відбитися на польсько-турецьких відносинах, що, згідно з наведеними вище чутками, розповсюдженими у Польщі, було не бажаним для султанського двору. Навіть, якщо дозволу і не було, а згадка хана про це була звичайною політичною грою, щоб показати свою меншу причетність до організації походу, то виходить, що Іслам Гірей не боявся султана великою мірою, бо сам вимовлявся за рахунок Константинополя.

Середньовічний турецький державний історик Мустафа Насім свідчив, що турецький візир Ахмед паша неприхильно зустрів кримських послів, котрі повідомляли про велике опустошення татарями козацьких земель: "Руси з нами заключили мир. Чому хан зробив на них наїзд?" Тут, ймовірно, згадується про мир, що міг бути укладений між Туреччиною і козаками на початку червня 1648 р. Далі, згідно з Насімом, Ібрагім відправив до Іслам Гірея свого повіреного оголосити ханові догану від Порти.

Самі орди були дуже обтяжливими для козаків. Співка з ними була нетрадиційною і незвичною. Здобуті гетьманом перемоги доводилося відшкодувати українським ясиром. Про те, як позбутися татар, у козацькому таборі вже обговорювали на тасмній раді, котра, ніби, відбулася одразу після перших перемог.

Невідомо достаменно також, чи Хмельницький під Білою Церквою підбурював Іслам Гірея до нападу на Польщу, бо безпосередня згадка про це із зазначеного ханського ультиматуму не є достатньою. Здається, що татари були найменше зацікавлені в досягненні згоди між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким з огляду на реальну загрозу утворення козацько-польсько-московського союзу. Гетьман сам, вірогідно, не хотів подібного наступу на

Білу Церкву, бо єдиним засобом перепинити пограбування Київщини татарами був спровадити їх на захід.

Ці висновки треба визнати недостатньо певними через відсутність безпосередніх переконливих джерел. Однак вони деякою мірою спростовують твердження, ніби козаки мусили сильно зважити на те, що султан не дозволив Іслам Гіреєві воювати українські землі, і це стало однією з головних причин відступу Б.Хмельницького під Білу Церкву замість походу в Галичину. Правдоподібно, що в цьому відношенні Богдан Хмельницький не наважувався виступити проти короля, котрий збирав війська, а чекав на Володислава IV у своєму таборі під Білою Церквою, будуючи нові фортифікаційні укріплення. При цьому, ймовірно, гетьман сподівався проводити безпосередні переговори з королем.